

Kvinder i Østtyskland før og efter den tyske genforening

AF VIBEKE RITTMANN PETERSEN

Tysklands genforening betyder en generel moderniseringsproces af det tidligere østtyske samfund hen imod et moderne vestligt samfund både på det økonomiske, juridiske, politiske og sociokulturelle plan. For kvindernes ligestilling i samfundet er der imidlertid nok snarere tale om en demodernisering.

Det var de færreste, der havde forudset murens fald i 1989, og de voldsomme forandringer det medførte for de socialistiske lande i Østeuropa. Af disse lande indtager Østtyskland en særstatus. Der eksisterer på den ene side de samme grundlæggende problemer i transformationsprocessen¹ som i de andre postsocialistiske stater, men samtidig er Østtyskland et særtilfælde, fordi DDR-staten blev opløst og indlemmet i Forbundsrepublikken efter en folkeafstemning i det daværende DDR. Med genforeningen blev Østtysklands transformation direkte integreret i det samlede Tysklands udvikling og modsat de andre socialistiske lande overtog Østtyskland et allerede eksisterende politisk, økonomisk og juridisk system. Cirka 40 år som to adskilte tyske stater har imidlertid betydet, at de to lande har bevæget sig i to forskellige retninger. Ikke alene økonomisk og politisk, men også socialt og kulturelt (Wiesenthal 1991).

Mange samfundsforskere har forsvaret tesen om, at forandringsprocesserne i Tysklands østlige delstater kunne betegnes som en "hidtil udeblevet modernisering, der nu bliver indhentet" eller "med hensyn til dens sociale indhold (...) en generel moderniseringsproces" (Reißig 1994b se også Zapf 1991, Wiesenthal 1991). Selvom det kan hævdes, at moderniseringsbegrebet er normativt og primært knytter sig til vestlige samfund, sætter mange forskere således lighedstegn mellem transformation og modernisering (Reißig 1994a).

Baggrunden herfor er, at sammenbruddet i Østeuropa har tydeliggjort, at de socialistiske samfundsformer har spillet fallit samtidig med, at de moderne vestlige samfund fremstår stærkere end nogensinde. De moderne samfund med deres basisinstitutioner: markedskonometri, konkurrencedemokrati, massekonsum og velfærdsstat synes for tiden at være alle andre samfundssystemer overlegne.

Den vesttyske sociolog Wolfgang Zapf ser i 1991 transformationsprocessen gå i retning af Østtysklands vestliggørelse. For at nå dette mål i det fælles Tyskland, må Vesttyskland foreløbig udsætte sin egen videre modernisering, samtidig med at nogle udviklingsskridt vil blive gentaget såsom udbygningen af infrastruktur. Også hvad angår den socio-kulturelle tilnærmelsesproces forventes størstedelen af udviklingen at gå i vesttysk retning qua moderniseringsteorien, herunder en vækst i de ikke offentlige tjenesteydelser samt en differentiering af livsstilene og livsformerne (Zapf 1991; Reißig 1994).

Det er denne vestliggørelse af Østtyskland, der har fået andre forskere til at sætte spørgsmålstegn ved, hvorvidt der er tale om en moderniseringsproces for alle samfundsgrupper. Empiriske analyser af kvinders situation i Østtyskland (Schröter 1995 og 1996; Großmann/ Huth 1996; Geißler 1996) peger således entydigt på, at kvinderne er genforeningens tabere, hvad angår arbejdsløshed, social status, indkomst m.m.

De østtyske kvinder havde i DDR-tiden opnået et ligestillings forspring, der nu er ved at blive indsnævret, fordi de østtyske kvinder bliver stillet dårligere i det genforenede Tyskland. Denne udvikling betegnes af nogle forskere som en "demodernisering" (Geißler 1996)².

Denne artikel vil analysere de østtyske kvinders situation før og under transformationsprocessen ud fra et moderniseringsteoretisk grundlag. Jeg ønsker således at undersøge og besvare spørgsmålet om, hvorvidt det er muligt at tale om en generel moderniseringsproces, eller om enkelte sfærer eller gruppe såsom kvinderne snarere oplever en moderniserings tilbagegang? Artiklen funderer sig på en lang række tyske forskningsartikler, der har fulgt forandringerne i kvindernes vilkår i det genforenede Tyskland. Derudover indgår egne empiriske undersøgelser i artiklen.

KVINDERNE I ØST OG VEST

40 år med vidt forskellige samfundssystemer i Øst- og Vesttyskland har sat sine spor på kvindens placering i samfundet. DDR var et socialistisk regime, hvor staten både styrede markedet og familien. Familien blev betragtet som det socialistiske samfunds mindste celle, der på linie med andre institutioner skulle betragtes som et kollektiv, der skulle integreres i samfundet. Kvindernes ligestilling var lige fra begyndelsen et af det socialistiske samfunds officielle mål. På grund af den stærke statslige styring var der imidlertid tale om en "ligestillingsproces fra oven", eller en forceret ligestillingsproces. Ligestillingsprocessen blev styret af mænd og gennemført uafhængigt af de eksisterende offentlige diskurser.

Der var flere motiver bag DDR-statens ønske om at fremme ligestillingen mellem mænd og kvinder, og ligestillingsprocessen i Østtyskland kan derfor forklares såvel ud fra ideologiske som politiske og økonomiske årsager.

Ideologisk var ligestillingen mellem

mænd og kvinder et centralt element i den kommunistiske stats lighedsfilosofi. Politisk skulle kvinderne vindes for det socialistiske samfund, ved at man nedbrød hidtidige, uhensigtsmæssige strukturer. Sidst men så sandelig ikke mindst udgjorde kvinderne økonomisk et meget vigtigt arbejdskraftpotentiale for produktionen. Alle tre aspekter forklarer, hvorfor Østtyskland valgte at satse så stærkt på ligestillingen, men især den økonomiske nødvendighed, der gik hånd i hånd med de ideologiske overvejelser har spillet en central rolle. Baggrunden herfor var den massive udvandring af især meget veluddannet arbejdskraft fra øst til vest efter den socialistiske stats oprettelse, der blev effektivt stoppet ved opførelsen af muren i 1961³. Afvandringen af veluddannet arbejdskraft var katastrofal for Østtyskland, der samtidig døjede med betaling af en meget stor krigsskadeerstatning til Sovjetunionen i form af hele fabriksanlæg m.m., der ganske enkelt blev demonteret og sendt øst på. Kvindernes arbejdskraft blev derfor en central ressource for genopbygningen af landets økonomi, hvilket resulterede i, at de havde pligt (ikke ret) til at arbejde, samt at staten iværksatte en række økonomisk ordninger, der skulle støtte den erhvervsaktive kvinde. Den økonomiske nødvendighed hang dog snævert sammen med de ideologiske overvejelser. Således blev kvindernes erhvervsdeltagelse samt kvindernes ligestilling på arbejdet betragtet som en væsentlig forudsætning for kvindernes selvstændighed og dermed for kvindernes ligestilling generelt i samfundet.

Alligevel havde den ”statslige” ligestilling også sine klare begrænsninger. Således bestred kvinderne ikke ledende stillinger, og selvom det i Familielovens § 10 hed: *”Beide Ehegatten tragen ihren Anteil bei der Erziehung und Pflege der Kinder und der Führung des Haushalts. Ihre Beziehungen zueinander sind so zu gestalten, daß beide die Elternschaft mit beruflicher Tätigkeit vereinbaren können”* (Familiengesetzbuch der DDR 1990⁴), var ligestilling ikke udbredt

internt i familierne (Geißler 1996). Der var med andre ord tale om en forceret ligestilling styret af kvindernes arbejdskraft som en økonomisk nødvendighed og af det ideologiske dogme. Derimod var staten mindre interesseret i, hvordan ligestillingen rent faktisk forløb f.eks på hjemmefronten.

Til sammenligning kom ligestillingspolitikken aldrig til at spille den samme rolle i Vesttyskland, hvor det ideologiske grundlag for samfundsstrukturen har været anderledes funderet. Når det gælder reproduktive opgave, er der i Vesttyskland tale om en ansvarsfordeling mellem stat, marked og familie. Staten træder dermed først til i det øjeblik, hvor hverken familien eller andre instanser såsom kirken og frivillige organisationer kan løse problemerne – det såkaldte subsidiaritetsprincip. I forlængelse af subsidiaritetsprincippet bygger den vesttyske sociallovgivning på Bismarcks socialreformer fra 1880’erne. Disse antager, at der eksisterer fuld mandlig beskæftigelse i samfundet, og ud fra denne antagelse bliver der argumenteret for en familieløn, ligesom alle sociale ydelser såsom sygesikring, arbejdsløshedsforsikring, pension er knyttet til erhvervsaktivitet på arbejdsmarkedet. Hjemmegående og deltidsarbejdende gifte kvinders sociale rettigheder er tilsvarende knyttet til deres mænds arbejdsmarkedsforsikringer (Borchorst 1992; Wichmann-Siegfried 1997). Det er på denne baggrund, man skal se den vesttyske lovgivning, der først så sent som i 1977 reformerede ægteskabs- og familielovgivningen, så formuleringen om den patriarkalske arbejdsfordeling i hjemmet blev afløst af partnerskabsprincippet. Ved denne lejlighed blev formuleringen om *”Hausfrauenehe”* ændret til en mere blød formulering der accepterede, at begge ægtefæller har erhvervsarbejde (Wichmann-Siegfried 1997). Resultatet af den konservative statslige ideologi samt ditto lovgivning og socialstruktur er, at der argumenteres for familieløn, at der er en traditionel kønsarbejdsdeling, der bygger på gifte kvinders økonomiske afhængighed af mænd, samt at

kvinders erhvervsfrekvens er betydeligt lavere end mænds m.m. (Borchorst 1992). Faktisk har man historisk forsøgt at holde kvindernes erhvervsfrekvens nede blandt andet ved at afskedige kvindelige embedsmænd, når de indgik ægteskab, som det var tilfældet efter verdenskrigene, hvor kvindernes erhvervsaktivitet var steget.

Impulser til forandring af kønnenes sociale stilling kom derfor i langt højere grad "fra neden", hvilket vil sige fra kvinderne selv. Organiseringen fra neden formåede imidlertid først på et langt senere tidspunkt, end det var tilfældet i Østtyskland, at få sat ligestillingsspørgsmålet på den politiske dagsorden. Det afspejler sig for eksempel ved, at de tyske mandedominerede industriforbund i 1998 stadig har svært ved at acceptere, at mandens løn ikke samtidig behøver at være en familieløn.

I "Die Sozialstruktur Deutschlands" (Geißler 1996) bliver den østtyske ligestillingspolitik betegnet som en paternalistisk og autoritær ligestilling fra oven, mens processen i Forbundsrepublikken bliver betegnet som en demokratisk og offentlig ligestilling fra neden. Selvom begge strategier kan siges at have haft deres fordele⁵, er der rent ligestillingsmæssigt næppe megen tvivl om, at kvinderne i Østtyskland indtil genforeningen havde et fortrin. Dette er især muligt at vurdere i forhold til uddannelsessystemet, arbejdsmarkedet og familien.

KVINDERNE I UDDANNELSESYSTEMET

Udviklingen i de første årtier efter krigen afspejler, at uddannelsessektoren er den sektor, hvor det øjensynligt er nemmest at fjerne kønsspecifikke forskelle. Fra 1950'erne til 1970'erne blev uddannelsesinstitutioner i bogstaveligste forstand åbnet for kvinder, hvilket har medført en stigende andel af kvinder i uddannelsessystemet i både øst og vest.

I Østtyskland var lige uddannelsesmuligheder for kvinder og mænd en af den socialistiske uddannelsespolitikens fornemste mål-

sætninger. En højere prioritering resulterede i, at flere og flere kvinder tog en videregående uddannelse. I 1975 var 36% af de studerende ved vesttyske universiteter kvinder, mens tallet for Østtyskland var 48%. I 1985 var kvindernes andel i Vesttyskland steget til 40%, mens det i Østtyskland var steget til 50%. At kvindernes andel især steg på de østtyske universiteter og højere læreanstalter, kan tildels tilskrives en stærkere styring af optagelseskriterierne. Men også tilrettelæggelsen af såkaldte kvindevenlige studiebetingelser har spillet en væsentlig rolle. Eksempelvis fik uddannelsessøgende mødre fra og med 1972 stillet boliger til rådighed, de fik en ekstra børnecheck oveni deres stipendium samt gratis adgang til vuggestuer og børnehaver. Endvidere medvirkede en masse særbestemmelser og særegener af såvel økonomisk som af mere administrativ art til at sikre, at disse kvinder fuldførte deres studier. Dermed sikrede man sig ydermere, at kvindernes længere uddannelser ikke resulterede i færre børnefødsler.

De østtyske kvinder tog imidlertid ikke kun længere uddannelser end kvinderne i vest, de tog også i stigende grad "mandeuddannelser". Eksempelvis var 30% af ingeniørerne inden for den industrielle produktion kvinder, mens det tilsvarende tal i Vesttyskland var ca. 2% (Hildebrandt 1994). Kvindernes andel var også stigende inden for andre typer mandeuddannelser såsom matematik, naturvidenskab samt inden for de håndværksmæssige erhvervsuddannelser (Geißler 1996).

Det er svært at svare entydigt på, hvorfor kvinder i Østtyskland i højere grad end i vest har været at finde inden for traditionelle mandefag. Men en forklaring kan være den bevidste statslige ligestillingspolitik, der blandt andet har betydet, at der for arbejdspladserne blev udarbejdet planer for "mænd i kvindefag" og "kvinder i mandefag". Virksomhederne forpligtigede sig således til at ansætte og uddanne kvinder inden for mandefagene.

Foto: Jukka Uotila, 1990

KVINDERNE PÅ ARBEJDSMARKEDET

Selvom uddannelsessektoren hurtigt og effektivt var med til at reducere eller fjerne kønsspecifikke forskelle både i øst og vest, så har kvindernes bedre uddannelsesniveau ikke resulteret i bedre jobmuligheder eller bedre vilkår på arbejdsmarkedet. Med an-

dre ord er mændenes privilegier mere ”modstandsdygtige” på arbejdsmarkedet end i uddannelsessystemet. Alligevel har kvinderne i både Østtyskland og Vesttyskland i løbet af de sidste årtier fået en mere fremtrædende plads på arbejdsmarkedet.

I Østtyskland var kvindernes erhvervsfre-

kvens fra 1950'erne og indtil murens fald stød stigende. I 1990 var 92% af kvinderne mellem 25-60 år (ikke medregnet studerende) enten erhvervsaktive eller erhvervs-søgende, og Østtyskland befandt sig dermed blandt de lande, der havde den højeste kvindelige erhvervsfrekvens.

Årsagen til den meget høje erhvervsfrekvens i Østtyskland skal, som beskrevet, indledningsvis søges i de ideologiske overvejelser og den økonomiske nødvendighed. Derudover var kvindens indtægt med årene ganske enkelt blevet nødvendig for, at familien kunne opretholde den ønskede levestandard – samlet set bidrog kvinderne således med 40% af husstandsindkomsten.

Fuldtids erhvervsarbejde var imidlertid svært at forene med kvinders mere eller mindre uforandrede rolle i familien (se nedenfor). På trods af, at det var uønsket – set ud fra såvel ideologiske som økonomiske overvejelser – valgte 27% af kvinderne i 1989 at arbejde deltid (Frauenrapport)

Også i Vesttyskland har kvindernes erhvervsfrekvens været støt stigende fra 50,3% i 1974 til 57% i 1990, lige umiddelbart inden genforeningen (Økonomiministeriet 1994). Da især de yngre generationer vælger at deltage aktivt på arbejdsmarkedet, må det endvidere forventes, at tallet i de kommende år vil stige yderligere. Med hensyn til andelen af kvinder med deltidsarbejde er tallet højere i vest end i øst. I 1993 blev det således anslået, at mindst 35% af de erhvervsaktive kvinder i vest havde deltidsarbejde.

Selvom kvinderne i stigende grad er blevet en aktiv del af det lønnede arbejdsmarked i både øst og vest, kan der i begge samfund konstateres uligheder. En høj erhvervsfrekvens blandt kvinder ligestiller således ikke uden videre kvinder på andre felter. Det skyldes, at arbejdsmarkedet er kønsarbejdsdelt horisontalt og vertikalt (Borchorst 1989). At det forholder sig sådan i Vesttyskland, overrasker måske ikke. Derimod kan det overraske, at dette også gjorde sig gældende i Østtyskland, hvor li-

gestillingen jo trods alt blev dikteret fra oven.

”Frauen haben in der Industrie die unattraktiven Arbeitsplätze und sind – auch wenn sie an den modernsten Produktionsanlagen beschäftigt sind – häufiger dort zu finden, wo eine technologische Bindung wenig Kommunikation zulässt, und sie arbeiten darüber hinaus unter den ungünstigeren arbeitshygienischen Bedingungen. Ihre Tätigkeit setzen geringe Qualifikationen voraus” (Nickel 1990, 12). ”Arbeit von Un- und Angelernten ist in der Industrie an 60% Frauenarbeit”

(*Frauenrapport 1990*, 68)

Ligesom forskellen mellem mænd og kvinder har kunnet spores i det kønsopdelte arbejdsmarked i begge tyske stater, er det karakteristisk, at kvinderne i begge tyske stater har tjent og fortsat tjener mindre end mændene (Gysi og Meyer 1993). Der er mange årsager til, at kvinder får mindre i løn end mænd. Det kønsopdelte arbejdsmarked er en af forklaringerne. En anden forklaring er, at kvinder har lavere anciennitet på arbejdsmarkedet end mænd. Dette gælder dog primært for Vesttyskland, hvor kvinderne først senere blev erhvervsaktive.

Forskellen mellem mænd og kvinders løn har samlet set været mindre i Østtyskland, og det tegner indtil videre til, at den mindre lønforskel målt på fuldtidsbeskæftigede i Østtyskland er blevet bibeholdt gennem transformationsprocessen. Antallet af fuldtidsbeskæftigede kvinder i Østtyskland er imidlertid faldende på grund af de økonomiske problemer i forbindelse med transformationsprocessen. Derfor er der grund til at antage, at forskellen mellem mænd og kvinders livsindkomst vil stige på længere sigt.

Eftersom der officielt ikke eksisterede nogen arbejdsløshed i Østtyskland, er det i sagens natur ikke muligt at vurdere, om kvinder havde større risiko for ledighed end mænd før genforeningen. Dette har til gengæld været tilfældet i Vesttyskland, hvor

kvinderne målt på ledighed op igennem 70'erne og 80'erne lå 20-30% højere end mændene. I begyndelsen af 90'erne stabiliserede forskellen sig dog, og i 1994 var kvinderne ikke væsentligt hyppigere arbejdsløse end mændene. På dette punkt var forholdet mellem mænd og kvinder internt i de to tyske stater så at sige lige. I Østtyskland var arbejdsløsheden lige lav blandt mænd og kvinder, og i Vesttyskland var den lige høj.

KVINDERNE I FAMILIEN

For at der ikke skal blive tale om en dobbeltbelastning må kvindernes øgede erhvervsfrekvens følges op ad en ændring i husarbejdets organisering. Det kan løses på forskellige måder, hvor den mest nærliggende formentlig er, at manden løser flere opgaver i hjemmet. En anden mulighed er at uddelegere nogle af opgaverne til samfundet. Det Claus Offe helt tilbage i 1984 har kaldt en kommodificering. Endelig er en sidste mulighed at lette arbejdsopgaverne ved hjælp af tekniske hjælpemidler m.m. Mange vil sikkert kunne nikke genkendende til, at deres familieliv og husholdning er blevet ændret i en kombination af disse tre faktorer – og måske endda andre, som ikke er medtaget her. Dette gælder også for familierne i henholdsvis Østtyskland og Vesttyskland, men med forskellig vægt på de enkelte faktorer.

For at aflaste de erhvervsaktive kvinder i Østtyskland, blev vuggestuer, børnehaver og fritidshjem opbygget i hastigt tempo – for manges vedkommende i direkte tilknytning til arbejdspladserne. Vuggestuer, børnehaver samt fritidsordninger var dog ikke kun en hjælp til kvinderne, men også i allerhøjeste grad en hjælp til at cementere enhedspartiets SED's magt, fordi statens indflydelse på børnenes socialisation dermed blev forøget.

Udover vuggestuer, børnehaver, fritidsordninger iværksatte DDR-staten også andre vidtgående initiativer, der kunne aflaste erhvervsaktive og studerende kvinder i hus-

arbejdet og i hverdagen som helhed. Blandt andet vaskerier, virksomhedskantiner, madordninger for børn, lidt forkortet arbejdstid for mødre, længere ferier, et års barsel med dertil hørende arbejdspladsgaranti, en såkaldt betalt husarbejdsdag for alle mødre, ekstra økonomiske støtte til studerende mødre osv.

Sammenlignet med Vesttyskland har husarbejdet i Østtyskland været mere tidskrævende blandt andet på grund af færre tekniske hjælpemidler. Selvom den socialistiske stat havde en lang række velfærdsordninger, der understøttede kvindernes position på arbejdsmarkedet, vanskeliggjorde samfundssystemet også arbejdet for familierne på en række områder. Her kan f.eks. nævnes køerne foran forretningerne, samt det meget tidskrævende arbejde det kunne være at opdrive bestemte varer. Et andet eksempel er den manglende modernisering af mange ejendomme fra før 2. Verdenskrig. Nogle etageejendomme blev undervejs udstyret med en fælles varmecentral, andre havde én fra før krigen, men ligeså mange husholdninger måtte slæbe kul op i lejlighederne hver dag for at tænde op.

I Vesttyskland skulle hjemmene kun i mindre omfang slås med den slags daglige besværligheder. For udearbejdende kvinder (og mænd) har det derimod været svært at få passet børnene. Hvor næsten alle børn i Østtyskland kunne blive passet, eksisterede der i Vesttyskland i begyndelsen af 90'erne kun vuggestuer for knap 2% af børnene under tre år. Børnehaver er mere udbredte, til gengæld har de i reglen kun halvdags åbent, det vil sige til klokken 12 eller 13.00. Endelig har kun ca. 4% af de skole-søgende børn mulighed for at være i en heldagsskole eller i en fritidsordning efter skole (Geißler 1996).

Som nævnt er den mest nærliggende måde til at aflaste kvinderne i hjemmet at fordele arbejdet mellem mænd og kvinder mere ligeligt. Alligevel peger meget på, at den mest nærliggende måde samtidig er den sværeste. Både i øst og vest har mændene

inden for de sidste årtier alt i alt brugt mere tid i hjemmet, men samlet set er der tale om meget lidt tid, og den øgede tidsanvendelse, der kan iagttages, er især blevet brugt på børnepasning og -opdragelse. Sammenligner man tidsanvendelsen mellem de to stater, brugte de østtyske mænd mest tid sammen med deres børn, men kolliderede arbejdsopgaverne i familien med forpligtigelserne på jobbet, var det også i øst en arbejdsopgave, kvinden overtog. Med hensyn til arbejdsdelingen på de mere traditionelle kvindearbejdsområder i hjemmet har den tilnærmelsesvis været ikke eksisterende. Hverken i Østtyskland eller Vesttyskland har mændene varetaget opgaver såsom at vaske, stryge eller madlavning og rengøring. Mændenes arbejdsopgaver har primært været opgaver som små reparationer, havearbejde, eftersyn af bil, mens indkøb, opvask, og kontakt til myndigheder er nogle af de opgaver, der med årene er blevet fællesopgaver (Helwig/Nickel 1993). Ifølge Wagner (1996) stagnerede vesttyske mænds lyst til at påtage sig husarbejde i 1970'erne. Det skal retfærdigvis nævnes, at flere undersøgelser peger på, at de yngre og bedre uddannede generationer er mere tilbøjelige til at bryde med den traditionelle arbejdsdeling i hjemmet.

Den relativ uforandrede rollefordeling i familierne har naturligvis nogle konsekvenser for kvindernes ligestilling på arbejdsmarkedet. Et aktivt arbejdsliv vil for de fleste familier ofte kolliderer med familielivet – og som nævnt er det i så fald kvinderne, der overtager arbejdsopgaverne i familien. Det kan blandt andet ske ved deltidsarbejde. Når kvinderne prioriterer familien, er resultatet desværre ofte, at kvinderne oplever en karrieremæssig stagnation eller måske ligefrem deroute. Det resulterer i, at kvinder generelt set tjener mindre end deres mænd, hvilket i familiernes interne organisering betyder, at det er mest oplagt, at det er kvinderne, der enten arbejder deltids eller helt fravælger karrieren, når familien får børn.

Problematikken illustreres ved, at der i

Tyskland (især i vest) er en klar sammenhæng mellem karriere, ægteskab og børn. Jo længere uddannelse og/eller jo bedre en karriere kvinden har skabt sig, jo større risiko (eller chance om man vil) er der for, at hun hverken er gift eller har børn. Alt afhænger naturligvis ikke af arbejdsdelingen i hjemmet, men også af de samfundsmæssige serviceydelser, der eksisterer for at aflaste kvinden. Netop i Østtyskland var der flere initiativer, der skulle lette kvindens dobbeltarbejde f.eks den betalte husarbejdsdag for mødre. Et andet eksempel var den etårige barselsorlov, med jobgaranti, der dels skulle lette kvindernes arbejde i hverdagen, dels skulle modvirke et fald i fødselstallene. Ligeledes var den lavere pensionsalder for kvinder en kompensation for dobbeltbelastningen.⁶

Endelig kan enkelte særtræk ved den østtyske familiestruktur føres tilbage til ligestillingsprincippet og kvindernes erhvervsaktivitet m.m.: højere skilsmisserater, flere enforældre-familier, større legitimitet af udenægteskabelige børn og enlige mødre. I 1985 blev 38% af de østtyske ægtepar skilt, mens det i Vesttyskland var 30%. 18% af de østtyske familier var i 1981 en-forældre familier, og det må forventes, at dette tal har været stigende op igennem 80'erne, fordi antallet af skilsmisser er steget. Endelig blev 34% af børnene født udenfor ægteskab i Østtyskland. I Vesttyskland var 14% af familierne i 1992 en-forældre familier, mens 10% af børnene blev født udenfor ægteskab (Meyer 1996).

DE ØSTTYSKE KVINDERS LIGESTILLINGSFORSPRING

På trods af, at forholdet mellem kønnene også i det socialistiske samfund har været præget af patriarkalske strukturer, havde kvinderne i Østtyskland, takket være den dikterede ligestilling, hvad man kan kalde et ligestillingsmæssigt forspring i forhold til de vesttyske kvinder.

Den øgede politiske styring af samfundet

Foto: Jukka Uotila, 1990

i Østtyskland betød for eksempel, at adgangen til uddannelserne blev styret centralt og meget håndfast, hvilket gav flere kvinder adgang til studierne. Ligeledes blev det i

vid omfang styret fra centralt hold, hvem der skulle og kunne tage hvilke uddannelser. Den statslige styring betød endvidere, at arbejde ikke var et valg, men en pligt –

også for kvinder. Det eneste område, der faktisk ikke var politisk styret var privatsfæren (Maaz 1991). Med hensyn til socialpolitikken og sociale ydelser, modtog erhvervsaktive og studerende mødre mere hjælp i øst end i vest.

Når det så er sagt, skal det pointeres, at man skal passe på med at forveksle den dikterede ligestilling med egentlig emancipation. Den østtyske stat var, på trods af velfærdsordninger for kvinder, stadig en autoritær stat, der langt hen ad vejen fastlagde, hvad det enkelte individ måtte og kunne.

DE ØSTTYSKE KVINDER I DET GENFORENEDE TYSKLAND

Genforeningen med Vesttyskland indebar en voldsom omstrukturering og reorganisering af Østtysklands sociale og samfundsmæssige strukturer. Med opløsningen af DDR-staten blev enhver form for graduel transformationsstrategi afvist til fordel for en hurtig sammenlægning. Dette har i første omgang medført stigende økonomiske og sociale problemer i Østtyskland. Mange virksomheder har måtte lukke i overgangen fra plan- til markedsøkonomi, bl.a. fordi disse virksomheder teknologisk og markedsrettet ikke har været i stand til at konkurrere med vestlige virksomheder. Samtidig er deres traditionelle markeder i Østeuropa faldet bort i takt med de stigende økonomiske problemer i disse områder. Uanset hvilke komplekse årsagssammenhænge, der har bevirket det økonomiske sammenbrud i Østtyskland, er kendsgerningerne her mere end syv år efter genforeningen, at økonomien i de nye delstater fortsat er hårdt trængt.

På grund af den dårlige økonomiske situation steg arbejdsløsheden hurtigt i det genforenede Tyskland. I 1997 var arbejdsløshedsprocenten i de nye delstater 18.1%. For kvinder var den 22.2%, mens den for mænd var 14.6% (Statistisches Bundesamt 1997). Det svarer til, at for hver gang, der er fem arbejdsløse, er de tre af dem kvinder. Der-

udover befinder langt flere kvinder end mænd sig i særlige arbejdsmarkedsforanstaltninger. Da den tyske stat af økonomiske årsager eksempelvis valgte at skære i arbejdsmarkedsforanstaltninger "Arbeits Beschaffungs Maßnahme", så man sig efter kort tid nødsaget til at implementere andre foranstaltninger rettet mod kvinder, fordi kvindernes arbejdsløshed steg markant. Selvom de østtyske kvinder altså har haft godt fodfæste på arbejdsmarkedet indikerer disse arbejdsløshedstal, at det ikke har væsentlig betydning i transformationsprocessen. Krisen på arbejdsmarkedet betyder med andre ord et tilbageskridt for de østtyske kvinder. Det er sigende, at flere analyser peger på, at kvindernes lyst til at arbejde ikke er blevet mindre, tværtimod efterspørger flere og flere kvinder muligheder på arbejdsmarkedet (Bertram 1997, Schröter 1995).

Kvinderne står overfor fire udviklingsmønstre, der har indflydelse på deres placering på arbejdsmarkedet. De fire udviklingstendenser falder sammen, men jeg skal alligevel gøre et forsøg på at sondre mellem dem.

For det første har privatiseringen betydet, at mange østtyske virksomheder er blevet overtaget af vesttyske selskaber, der som oftest har en mandlig vesttysk ledelse. Denne mandlige ledelse er socialiseret i vest og vil bevidst eller ubevidst prioritere ansættelsen af mænd fremfor kvinder. Det hænger naturligt sammen med den udbredte vesttyske opfattelse af manden som familieforsørger. Det betyder for det andet, at køns sammensætningen i brancherne på længere sigt vil ændre sig. Kvindebrancher vil blive til blandede brancher (handel, banker, forsikringsselskaber). Blandede brancher vil blive til mandedominerede brancher (forarbejdende industri), og endelig bliver mandedominerede brancher til rene mandebrancher (metal- og elektronikbrancherne, minedrift og energi samt byggebranchen). Kvindernes andel af arbejdsstyrken bliver således mindre.

Da mange vuggestuer, børnehaver og

fritidsordninger lå i direkte tilknytning til virksomhederne, er mange af disse blevet lukket samtidig med lukningen af virksomhederne. Men også børnepasnings muligheder, der ikke lå i forlængelse af virksomhederne, er blevet skåret ned, fordi behovet for børnepasning er faldet i takt med den stigende arbejdsløshed. Det betyder for det tredje, at institutionsopbygningen i Østtyskland minder mere og mere om den vesttyske. De manglende pasningsmuligheder gør det igen vanskeligt for kvinderne at påtage sig arbejde udenfor hjemmet, og derfor kommer især kvinderne ind i en ond spiral. Dette afspejles blandt andet ved, at der er en overvægt af langtidsløse kvinder (Großmann og Huth 1996).

For det fjerde viser genforeningsprocessen, at det på den ene side anerkendes, at kvinder kan og skal have lov til at arbejde. Men når arbejdsmarkedet befinder sig i en krise, forventes det på den anden side, at det er kvinderne, der først trækker sig tilbage fra arbejdsmarkedet (Hildebrandt 1994). Når kvinder har været truet af fyring, har de reageret med resignation, hvorimod det kommer på avisernes forsider, når mænds arbejdspladser er truet af lukning. *“4.000 Stahlarbeiter machen Rabatt im Ruhrgebiet, dagegen nehmen 100.000 entlassene Textilarbeiterinnen in Sachsen resigniert ihre Kündigung entgegen”* (Stange 1993:56).

Det ligestillingsmæssige tilbageskridt afspejler sig først og fremmest i kvindernes position på arbejdsmarkedet, som igen har indflydelse på kvindernes sociale position i samfundet.

For det første vælger især de yngre østtyske kvinder at forblive single og fravælge børn. Dette sker samtidig med, at de i øvrigt udtrykker et stærkt ønske om familie og børn (Schröter 1995 og 1996; Meyer 1996). Ironisk nok påpeger de to økonomer Hickel og Priewe (1994), at den drastiske tilbagegang i fødsler på længere sigt vil betyde en udligning af de økonomiske muligheder mellem øst og vest, fordi der igen

vil komme mangel på arbejdskraft i øst.

For det andet stiger fattigdommen blandt kvinder (Schröter 1996; Großmann og Huth 1996). Fordi kvinder normalt har en mand eller partner, der formentlig oven i købet har en højere indtægt end kvindens, har de ikke per definition højere risiko for fattigdom, hvis de bliver arbejdsløse. Men i forlængelse af kvindernes stigende økonomiske uafhængighed steg skilsmisseprocenten i Østtyskland. I det nye Tyskland er gruppen af fraskilte kvinder og nok især enlige mødre stødt på mange vanskeligheder. Hvis de har mistet deres job, har det været svært at finde et nyt, fordi der er færre børnepasningsmuligheder. Det kan heller ikke udelukkes, at nogle kvinder har måtte takke nej til et arbejde på grund af manglende pasningsmuligheder. Mange af disse kvinder har efter lang tids arbejdsløshed mistet retten til arbejdsløshedsunderstøttelse og må i stedet modtage socialhjælp, hvilket igen stiller dem økonomisk dårligere. Slutresultatet er, at de østtyske enlige mødre, som det også er tilfældet i Vesttyskland, har en overgennemsnitlig risiko for fattigdom, samtidig med, at der er procentvis flere enlige mødre i de nye delstater.

AFSLUTNING

Genforeningen af Øst- og Vesttyskland medfører en generel moderniseringsproces af det østtyske samfund blandt andet med hensyn til udligning af levestandarden, decentralisering og demokratisering af magtstrukturerne, afpolitisering af samfundet, voksende middelstand og voksende service-sektor, samt endelig mere individualiserede og pluraliserede livsformer.

Der er tale om en bred modernisering, der også kommer kvinderne til gode på en lang række punkter. Men på trods af denne generelle modernisering er det samtidig tydeligt, at der er tale om en demodernisering for en stor gruppe kvinder med hensyn til deres muligheder og position i samfundet. En del af det socio-kulturelle ligestil-

lingsforspring fra før murens fald er således smeltet væk i forbindelse med genforeningen. Samtidig er den sociale usikkerhed i form af arbejdsløshed og risiko for fattigdom for især kvinder tegn på en moderniserings tilbagegang eller demodernisering.

Selvom Vesttyskland måske ikke ligefrem er blevet mere østliggjort ved genforeningen, er de vesttyske delstater alligevel blevet påvirket af den østtyske køns politik. Især har den lovmæssige regulering omkring kønsforhold dannet udgangspunkt for alvorlige politiske uoverensstemmelser i det genforenede Tyskland – nok især med hensyn til abort spørgsmålet. I Østtyskland var der fri abort, og det blev opretholdt efter genforeningen, således at de østtyske delstater havde én abortlov og de vesttyske en anden. Siden hen er abortlovene blevet nivelleret, så ingen kvinder i dag kan få finansieret en abort gennem den offentlige sygesikring, med mindre ganske særlige omsændigheder gør sig gældende.

Der er derfor tale om en generel modernisering af det østtyske samfund, der kommer den brede befolkning til gode, side om side med en demodernisering eller moderniserings tilbagegang af kvindernes ligestilling i samfundet.

NOTER

1. Transformation bliver i dag brugt som et samlebegreb til at karakterisere de omfattende og mangesidede omvæltninger og forandringsprocesser i de tidligere realsocialistiske lande – inklusive Østtyskland (Reißig 1994).
2. Schröter (1995 og 1996) nøjes i denne sammenhæng med kritisk at diskutere tesen om en generel modernisering af det østtyske samfund.
3. I 1958/59 oplevede Østtyskland pæn økonomisk fremgang, men tvangs kollektiviseringen af landbruget i 1960 førte til en uundgælig krise i fødevarer produktionen og videre til krise i den industrielle produktion. Da den industrielle produktion ikke kunne følge med efterspørgsel valgte mange at flygte. I alt udvandrede mere ned 1.6 millioner mennesker fra Øst til Vest i perioden 1949 til 1961.

4. Citatet er hentet fra den reviderede familielejv. Selve den citerede paragraf går tilbage til 1960'erne. Der er dog ændret lidt i sprogbugen.

5. Ligestillingen fra oven har på mange områder sikret kvindernes ligestilling i Østtyskland og blandt andet medvirket til at gøre kvinderne økonomisk uafhængige af manden (Geißler 1996). På den anden siden har ligestillingen fra neden i Vesttyskland betydet, at kvinderne er bedre organiseret rent politiske set, og at de generelt er mere interesserede i ligestillingsspørgsmål (Wagner 1996).

6. Pensionsalderen var ikke kun lavere for kvinder i Østtyskland, men også i Vesttyskland og i Danmark er pensionsalderen lavere for kvinder. Kvindernes lavere pensionsalder stiller desværre flere kvinder dårligere rent økonomisk set, fordi lavere pensionsalder betyder færre år på arbejdsmarkedet, hvilket igen betyder færre års optjening og lavere pension.

LITTERATUR

- Barbara Bertram (1997): *Keine Wende zum Heimen am Herd!*; DJI Bulletin, Leipzig
- Borchorst, Anette (1989): *Køn, arbejde og samfundsmæssige arenaer*; Praksis nr. 4
- Borchorst, Anette (1992): *Kvindeinteresser og velfærdsstatsregimer i EF*; Kvinder, Køn & Forskning nr. 2
- Diverse statistikker fra Statistisches Bundesamt
- Familiengesetzbuch der DDR (1990) Familienrechtsänderungsgesetz; Berlin
- Winkler (1990): *Frauenreport*; Berlin
- Geißler, Rainer (1996): *Die Sozialstruktur Deutschlands*; Bundeszentrale für politische Bildung
- Großmann, Heidrun/ Huth, Sabine: *Sozialhilfeabhängigkeit Alleinerziehender als Folge des gesellschaftlichen Umbruchs* i Bertram/Hradil/Kleinhenz (ed.) *Sozialer demographischer Wandel in den neuen Bundesländern*, Leske + Budrich, Opladen
- Gysi, Jutta/ Meyer, Dagmar (1993): *Leitbild – berufstätige Mutter – DDR-Frauen in Familie, Partnerschaft und Ehe*; Helwig/Nickel (red.): *Frauen in Deutschland 1945-1993*, Berlin
- Hickel, Rudolf/ Prieue, Jan (1994): *Nach dem Fehlstart – Ökonomische Perspektiven der deutschen Einigung*; S.Fischer Verlag, Frankfurt am Main
- Hildebrandt, Dr. Regine (1994): *Frauen und Familien im vereinigten Deutschland – Bleiben sie auf der Strecke*; SPD Tübingen
- Kirner/Schulz/Roloff (1990): *Vereintes Deutschland – geteilte Frauengesellschaft?* DIW Wochenbericht 57 nr.41

- Maaz, H.J. (1991): *Der Gefühlsstau – Ein Psycho-gramm der DDR*; Argon Verlag GmbH, Berlin
- Maier, Frederike (1993): *Zwischen Arbeitsmarkt und Familie – Frauenarbeit in den alten Bundesländern*; i Helwig/Nickel (red.): *Frauen in Deutschland 1945-1993*, Berlin
- Meyer, Thomas (1996): *Familienformen im Wandel*; i Geißler: *Die Sozialstruktur Deutschlands*, Bundeszentrale für politische Bildung
- Nickel, Hildegard Maria (1990): *Geschlechterrennung durch Arbeitsteilung*; Feministische Studien 8
- Offe, Claus (1984): *Contradictions of the Welfare State*; Contemporary politics series, Hutchinson & Co. Ltd
- Reißig, Rolf (1994a): *Transformation – Theoretisch-konzeptionelle Ansätze, Erklärungen und Interpretationen*; BISS public nr. 15
- Reißig, Rolf (1994b): *Ostdeutschland und der deutsche Sonderweg der Transformation*; i *Die real existierende postsozialistische Gesellschaft*, Berlin
- Schröter, Ursula (1995): *Ostdeutsche Frauen im Transformationsprozeß – Eine soziologische Analyse zur sozialen Situation ostdeutscher Frauen (1990-1994)*; Aus Politik und Zeitgeschichte 1995/20.
- Schröter, Ursula (1996): *Ostdeutsche Frauen zwischen Verlieren und Gewinnen*; i Bertram/Hradil/Kleinhenz (ed.) *Sozialer demographischer Wandel in den neuen Bundesländern*, Leske + Budrich, Opladen
- Stange, C. (1993): *Zwischen alten Leitbildern und neuen Lebensstilen*; Interne Studien und Berichte nr. 47 Berlin
- Wagner, Wolf (1996): *Kulturschock Deutschland*; Rotbuch Verlag, Hamburg
- Wichmann-Siegfried, Maren (1997): *Frauenpolitik und gesellschaftlicher Wandel am Beispiel der Ehe- und Familienkonzepte in Dänemark und in der Bundesrepublik Deutschland 1995-1989 in Konnet i historien – seminarrapport*, Freja – AUC
- Wiesenthal, Helmut (1992): *Sturz in die Moderne*; i Brie/Klein (ed.) *Zwischen den Zeiten*, VSA-Verlag
- Zapf, Wolfgang (1991): *Der Untergang der DDR und die soziologische Theorie der Modernisierung*; i Giesen/Leggewie (ed.) *Experiment Vereinigung*, Rotbuch Verlag
- Økonomiministeriet (1994): *Kvinder i økonomien*; Schultz Information A/S

SUMMARY

The reunification of Germany has occasioned a reconstruction of the former GDR. Several German scholars refer to a general process of modernization towards a modern society with a market economy, competitive democracy, mass consumption, and a welfare state. Various analyses, however, point to the fact that women stand to lose greatly in terms of unemployment, social status, income etc.

If we compare the positions of women in East and West Germany in relation to education, job market, and family, it appears that the women in East Germany had an initial advantage over the women in West Germany when it came to equality of opportunity. The women in East Germany had received a better education, and the percentage of women carrying out so-called men's work was higher. Their participation rate was very high, and the East German men attended to more family duties than did their counterparts in West Germany. In consequence of the extensive social and cultural reconstruction and reorganization of East Germany, these advantages are now decreasing. The women of East Germany are affected by unemployment surpassing the average rate, and they have great difficulty in regaining foothold in the job market once they have been dismissed. The phasing out of child-minding facilities and other state undertakings has made matters even worse. Further, women's poor position in the job market has impacted the work pattern in the home, where women are now taking care of a still growing number of duties. Finally, the risk of poverty is increasing for single mothers.

The article concludes that the East German society may very well be going through a general process of modernization, but that it is equally important to note that this process has in fact had an anything but progressive influence on the lives of a large group of women; to them, this has proved a process of "de-modernization".

Vibeke Rittmann Petersen, cand.polit.
Oxford Research